

ՅՂՅԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

(b . 8 v 2 u)

AD UN DOTTO ARMENO

ՀԱՅ ԳԻՏԱԿԱՆԻ ՄԸ

◆◆◆◆◆

Non potendo attraversare l'Atlantico, vo col mio barchetto torno torno ad una peschiera: e, non avendo la fortuna di scoprire le cose grandi, nè l'arte d'indovinarne le strade, faccio di necessità virtù e delle piccoline mi contento. Vorrei oggi consigliare gli editori del vostro Mosè a mutargli, o meglio a restituircgli, una parolina, un nome: e, da correttore sfacciato, dico subito che credo avere ragione. State a sentire: e abbiate pazienza se, parlando con voi, immagino daccanto a voi anche un altro curioso e amorevole lettore: e dove per voi un cenno basterebbe, per lui faccio una infilzata di chiacchiere.

Il Corenese cita cinque volte i libri di Giuseppe Flavio; e tra le altre al capo XXXV (o XXXII nella Whistoniana), del libro secondo, ove si discorre di Elena moglie di Abgar. Nella versione che dirò dei Padri, ringentilita e acuita dallo stile licetio e appuntito del Tommaseo, c'è una noticina, breve e prudente, che insegna a dubitare. Giuseppe Flavio, dicevano, è citato qui, *non perché narrì* ogni cosa conforme al nostro, ma solo perché fa menzione di quest'Elena, benchè la faccia regina di Adiabene: e poi si richiamano alla storia del Ciamician (I, 589), il quale dice appunto, come sapete, la cosa stessa in Armeno. L'Emin corre di più, e troppo, secondo me; la nota apposta alla traduzione da lui fatta in russo (*Istorija Armenii*, Moskva, 1858, pag. 294 n° 241 e nella nuova edizione, rifatta, 1893 pag. 254) dice così: « In Giuseppe (cfr. *Ant. st. giud.* XX, 2) Abgar è chiamato Monobazo. Elena era, secondo le parole di lui, sorella e moglie del re Edesseno. Lo storico ebraico presenta costui come principe savio e fortunato che, in-

Զկարենալով ատլանտեան ծովականի կորել անցնիլ, նաւակովս ձկնարանի մը չորս կողմն կը շրջագայիմ դարձադարձիւ. և մեծ զիւտեր ընելու բաղդ չունենալու, և ոչ ճամբաները զուակելու արուեստը, հարկը առաքինութիւն կ'ընեն ինձ համար, ու պատի բաներով գոհ կ'ըլլամ:

Առդ սոյն գրուածովս կ'ուզեմ խորհուրդ տալ ձեր Ալվանիսի խորենացոյ պատմութեան հրատարակողաց՝ փոխել, կամ լաւ եւ՛ վերընծայել բառ մը, անոն մը. և իրու աներսոս սրբազրող, չուսով կ'ըսեմ, և կը կարծեմ թէ իրաւունքն իմն է: Մարկ ըրէ, և համերուութիւն ունեցիր. եթէ հետք խօսելու ատեն՝ կ'երևակայեմ որ գոնով ուրիշ հետապնին և սրբալիք ընթերցող մ'ալ. և եթէ քեզ ակնարկ մը եւեթ կը բաւէ, իրին համար կ'ուզեմ քիչ մը շաղակարանուել:

Խորենացի հինդ անգամ յիշատակութիւն կ'ընէ Յովսեպսի Փլաւեայ գրոցը, և բաց յայլոց ի զուտն Լե (կամ Լի ըստ Ուփսոս նեանց տպագրի) Երկրորդ գրոց, որ Արքարու կնոյը Հեղինելի խօսքը կ'ընէ: ի թարգմանութեան Հարց Միիթարեանց, ապնուացելոյ սահուն և ճշգագոյն ոռով Թամմասէոյի, համառու և խոհեմական ժանութիւն մը գրուած է, որ տարակուսիլ կը սորիցցընէ. « Փլաւես Յովսեպս յիշատակուած է հոս: կ'ըսեն, ոչ թէ անոր համար որ իրմէ պատուածնեը կը համաձայնին ընդ մերյա, այլ միայն զՀեղինէ յիշելուն թէպէս թագուէի կ'անուանէ Աղյարենայ » և յետոյ Զամշեանի Ակայութիւնը մէջ կը թիւն (Պատմ. Հարց, Ա. 289) որ՝ ինչպէս գիտես, զոյն կ'ըսէ կայերէն թեզուաւ: իմին աւելի առաջ կ'ընթանայ, և չափէն այ անդին՝ ըստ իս, և իր ուստ թարգմանութեան (Մոսկուա, 1858 յ'էջ 294, յ'էջ 241 նոր տպագրին 1893 յ'էջ 254) ծանօթութեան մէջ այսպէս կ'ըսէ. « Յովսեպսի գրոց մէջ, Հետեւան պարտ. հնաբնիւն, ի) Արքար՝

sieme alla moglie abbracciò la fede ebraica, cioè la dottrina cristiana. Le altre particolarità, nella vita della regina Elena, sono presso a Giuseppe uguali a quelle che troviamo in Mosè Corenese».

I Whiston avevano detto meglio, ma confondendo un poco le citazioni svarirono i critici venuti dopo, così il dottor di Mosca come i dotti di San Lazzaro: e bisognerà rifare un poco la strada.

Trascriverò l'avvertenza dei Whiston, perchè non è in ogni mano il loro libro: ed è questa:

«Ἐπὶ τούτοις δὴ [leggi, δέ] καὶ τὸν μέγαν
λιμὸν κατὰ τὴν Ἰουδαίαν συνέβη γενέσθαι.
Καθ'έν καὶ ἡ βασιλίσσα Ἐλένη πολλῶν χρη-
μάτων ὄντης αὐτὸν ἀπὸ τῆς Ἀγύπτου
διένειμε τοῖς ἀποχούμενοις. Joseph. Antiq.
XX, 4. p. 886. Ο δὲ Μονόβαζος, τά τε ἔκει-
νης δέα [leggi, δέτε] καὶ τὰ τοῦ ἀδελφοῦ
πέμψας εἰς Ἱεροσόλυμα, θάψαι προσέταξεν
ἐν ταῖς πυραμίδαις, ἃς ἡ μῆτηρ κατεσκευάκει,
τρεῖς τὸν ἀριθμὸν, τρία στάδια τῆς τῶν Ἱερο-
σολυμιτῶν πόλεως ἀπέχεος. Ibid. p. 886.
De Bell. p. 1222. Vide etiam, Euseb.
Hist. Eccles. T. II. c. 12. »

Di questi due luoghi il secondo (Ο δὲ Μονόβαζος) appartiene a Giuseppe Flavio (XX, 4, 3); ma l'altro no: perchè sulla carità della regina lo storico giudeo discorre con altre parole.

Il figliuolo e la madre, Izates ed Elena, si convertirono e questa ha voglia viva di vedere Gerusalemme: γίνεται δὲ αὐτῆς ἡ ἀρεξίς πάνυ συμφέρουσα τοῖς Ἱεροσολυμίταις. λιμοῦ γάρ αὐτῶν τὴν πόλιν κατὰ τὸν καιρὸν ἔκεινον πιέζοντος, καὶ πολλῶν ὑπένδειας ἀνα-
λογιμάτων φθειρομένων, ἡ βασιλίσσα Ἐλένη πέμπει τινὰς τῶν ἐαυτῆς, τοὺς μέν εἰς τὴν Ἀ-
λεξάνδρειαν, πολλῶν στον ὄντης αὐτῆς χρη-
μάτων, τοὺς δὲ εἰς Κύπρον ἰσχάδων φόρτον οί-
σοντας (XX, 2, 5).

Quel luogo invece che comincia da ἐπὶ τούτοις si trova nella Storia Ecclesiastica di Eusebio di Panfilo, e proprio in quel capo XII del libro II al quale col *vide etiam* ci rimandavano i due editori fratelli. Fatti gli appunti, i fogli si mescolano e si scompigliano le ricerche e le conchiusioni; il che non avviene che troppo spesso.

Vediamo adesso Eusebio e leggiamo quello che ci racconta (seguendo il testo dindorfiano, *Eusebii Cæsarensis opera*: Lipsiæ, Teubner, 1871, vol. IV. p. 59).

« II, 2. Dopo codesto avvenne ci fosse, per

Ἅπονταραφ ἄριστα καὶ . Λεπτήντες
φυγὴν καὶ ἤτοι ἡ αρρωστὴν ἔτεινει: Λεπτήντες
պատմագիրն կը ներկայացընք զնա խաստուն
և բարեբաստ իշխան մը՝ կնկանք հետ մէկտեղ
հրաւական հաւասարն ընդունած, այսինքն քրիս-
տոնէական վարդապետութիւնը: Հեղինէ թա-
գուհւոյն կենաց ուրիշ մասնաւոր գէպէքերը
առ Յօվիսոսով, համանման են ինչ որ կը
զննենք առ Խորենացու խորենացու առ Խորենացու:

Ուստանո՞ք լուագոյն կարծիք յայտնած
էին, բայց մէջ բերած վկայութիւններու քիչ
մը շփոթութեամբ, յետապայ քննարանք զար-
տուղեցան շիտակ ճամբէն, ինչպէս Մոսկովյայի
և սրբոց Ղազարու զիտանականք. ուստի և
հարկի է քիչ մի հարթել ճամապարհը:

Մէջ բերեմ Ուստաննեանց ժանօթութիւնը,
որովէնք ամենուն ճեղք չի զննուիր հիմն ի-
րենց զիրը, և այս:

Ես յետ պարտի գործանեց առ մէջ լինել է Հե-
տուունի Յարոսլավ ժամանուիլ և Եղիշեն Հեղինէ բնակ-
շրեան Բայաստ Շնիւր Ալեքսանդրոս Բայաստ կա-
րութեցան: (Յովու. Հնութիւնը. ի. 4. էջ 886):

Իսկ Մոնուաց, զավեր նոր և վեցորդ յաղաք-
նակ յըրառապէս, հրամայեց Յարոսլավ ի բրդանան,
որու բանել էր խաստունել մայր, եթե նույն,
եթե ասպետուն հետ է տառապէն Երաստացիացաց:
Ի նոյն էլ: — Քաղաք մարտին, էջ 1222.
ան և յէւսուբրու Եկեղ. Պատմ. հա. թ. 12.

Այս երկու հաստուածներէն երկրորդն (Իսկ
Մոնուաց), Յովիսոսով Փլատեայ կը պատ-
կանի (ի. 4, 3), իսկ միան ոչ. որպէսին
թարուհւոյն ողորմածասութիւննեան վրայ, եր-
րացեցի պատմից ուրիշ խօսերոց կամակէ:

Որդին և մայր, Իջասան և Հեղինէ, քրիս-
տոնէական հաւասար կը նուզունին, և վերջինս
եռանդուն վափառ կ'ունենայ տեսնել զերու-
սազէմ. Ես բնու իս օգոստի մինել Երաստացիա-
ցաց բայաստնար. տեղի սովորուն շնչեր շնչե-
ամանած տաղուն նոյն և է սոսուն շնչեր ու շո-
ւուսուննեն, առան տ դաշտ Հեղինէ ըստան ի սուրբ Ալեքսանդրուն, — և ի գնել անոր ցորեն բնակու-
թարունից, և շայու է կերպու անել անոր պարտի-
թարու: (գլ. ի. 2. 5):

Իսկ այն հաստուածը՝ որոյ սկզբնաւորութիւնն
է Ես յետ պարտի, կը գտնուի Եսաւի Պամ-
փիւեան Եկեղեցւոյ պատմութիւնն զրոց մէջ,
և հէտո ի գուստու ձի հնագերորդ գարութեան,
և զոր աշխ անցնել (vide etiam): կը յանձնա-
րաբն հրատարակող անդիացի երկու եղ-
բարք: Քննութիւններն ըստեղով, թերթերն և
հետազոտութիւնք իրարու կը խասուին և կը
շփոթին, և հետևութիւնը անորոշ կը մայ-
քան մը որ յանձնա կը հանդիպի:

Ուստաննե արդ յէւսուբրու, և ընթեանուն
ինչ որ կը պատմէ (ըստ Դինդորֆիական հրա-

» la Giudea, la grande fame, nella quale
» anche la regina Elena, comperato con molti
» quattrini frumento dall'Egitto, lo distribuì
» ai bisognosi. E troveresti come queste
» cose s'accordino con la scrittura degli Atti
» Apostolici, la quale contiene che i disce-
» poli in Antiochia, come ciascuno abbon-
» dava di roba, determinarono la spedisse
» a servizio di coloro che abitavano nella
» Giudea: il che fecero, mandando agli an-
» ziani, per mano di Barnaba e di Paolo.
» Di Elena poi, della quale fece memoria
» lo scrittore, anche adesso si mostrano
» colonne splendide nei sobborghi di quella
» che ora è Aelia, e si diceva che signoreggia-
» giasse sulla nazione degli Adiabenì ».

Non c'è qui ogni cosa? e la carità della donna, e il paragone coi *Fatti degli apostoli*? e anche il monumento? Io conchiude-rei volentieri che Mosè citò Eusebio, scrisse **Եւսեբիոս** e non **Յովանես**, Eusebio e non Giuseppe: che la colpa sia dei copisti: che un primo, seguito degli altri, o parecchi assieme, facessero il guasto. Forse c'era una abbreviazione, e chi guardi al seguirsi delle lettere nell'armeno, sarà indulgente; molti peccati più grossi bisogna condonare agli amanuensi. Insomma due cose vorrei: che si mettesse a suo luogo il nome di Eusebio, e che un galantuomo, riscontrando i codici, vedesse se anche le nostre accuse per qualcuno degli amanuensi, più diligente e più dotto di testimonianze istoriche, non somigliassero alle calunnie. Per purgarcene davvero, volete, amico mio, dare un'occhiata?¹ E diremo che Mosè citò, non una sola volta (Gutschmid Kl. Schrif. 3, 306) ma due, quell'autore che, insieme a Giuseppe Flavio, adoperò tanto spesso.

Tra le minuzie siamo, e ci resteremo. Mosè ricorda il monumento di Elena *dianzi la porta di Gerusalemme* (*առաջի դրանն*): Eusebio (II, 12) dice ἐν προαστοῖς τῆς νῦν Αἴλας; ma Giuseppe, nelle *Guerre*, dove lo cita più volte, (*μέχρι τῶν Ἐλένης μυημένων*, V, 3, 4, — μ. τῶν τῆς Ἐλένης βασιλείων, V, 6, 1) ha ancora la *porta* (*διὰ τῆς ἀντικρύ τῶν Ἐλένης μυημένων πόλης*).

Nel racconto che Eusebio toglie agli *Atti*

տարակութեան Eusebii Cæsariensis Opera; Lipsiae, Teubner 1871, համ. դ. 59), թ. 2. « Ասկէ ետքը եղաւ Հրէաստանի համար, մեծ սովոր, որ ասեն Հեղինէ թագուհին, շատ ստակով Եզիսոսուն ցորեան գնելով կարօտելոց բաշխեց: Եւ պիտի գտնես թէ ինչպէս կը համաձայնի այս Առաքելոց գործոց մէջի դրութեան, ուր կը պատմուի թէ աշակերտն յԱնտիքը ուր ամէն բան առատութիւն էր, որոցիցին որ դրուի յԵրուսաղէմ բնակողաց, զոր և արարին, յղելով առ երկուոնս՝ ընդ Բառնաբայ և Պաւլոսի: Խսկ Հեղինեանց համար, որոյ յիշատակութիւնն կ'ընէ մատենագիրն, ինչուան հիմայ ալ կը ցուցընեն փառաւոր սիւներ այժմ Ելիսա կոչուած արուարձանին մէջ. և կ'աւանդուէր՝ թէ իշխած ըլլայ Աղիա-բենա ազգին վրայ »:

Ո՞չ ամենայն ինչ յիշատակուած է աստէն, թէ թագուհուն ողորմածութիւնը, և համեմատութիւնը ընդ Առաքելոց պրակաց, ինչպէս նաև Կանգնուած յիշատակարանն: Ուստի և յօժարաւթեամբ պիտի հետևեցնեմ թէ Մովսէս յիշատակած է գեւսերիս և ոչ զիոնիստոս. պակասութիւնը ընդօրինակողին է, և միոյն ըրած սխալին հետևեցան և այլք, ուրով բնագիրը խանգարեցաւ: Թերեւս համառապարութիւն մէր, և հայ այրութենին շարունակութեան մօագրութիւն ընողը կեշտեաւ ներողամիտ կ'ըլլայ: Ուրիշ շատ աւելի ժանրագոյն մեղքեր՝ թողուլ արժան է զա-զափարողաց:

Արդ ես երկու բան կ'ուզեմ. նախ որ Եւսե-բիսով անունը իր անդը դրուի, և երկրորդ՝ որ բարեկամ անձ մը, զրչագիրները բաղ-դատելով տեսնէ թէ արդեգ մեր ամբասա-տանութիւնն քանի մը ընդօրինակողաց գէմ, կը ամին աւելի փոթթան և պատմական վկայութեանց հմուտ անձններէ: Մտուդութիւնը իմանալու համար, կրնան, պարեկամ, ակնարի մը տալ գրչագրաց¹, և ւ կ'ըլլանք թէ Մովսէս ոչ թէ մի անգամ վկայութեան կոչած է (Գուտչմիդ. Kl. Schrif. 3, 306), այլ եր-կիցս իրրու հեղինակ մը զոր Յովսեպոսի Փլաւեայ հետ այնչափ գործածեց:

Դուզնարեան խնդրոց մէջ ենք, ուր և պիտի մանեք... Մովսէս կը յիշատակէ Հեղինէի յի-շատակարաններն Երուսաղէմի դրանն առնել (առաջի դրանն): Եւսեբիոս (Բ. 12) կ'ըսէ Յուզուորքըն (Քաղաքին) որ այժմ Եղիոյ (անուա-

1. L'amico consultò i codici di San Lazzaro e li trovò tutti concordi *contro a me*. — Il codice di Sanahin, che è del Secolo XVII, legge Եւ Յովսեպս (Cp. Zapiski, VI, 195).

4 Բարեկամն աշքէ անցուց արքոյն Ղապարու մատենակարանին քրազիքներն, և բոլորն ալ համաձայն զաւու և ինչ դիմու և Սահամերի օրինակը, որ մի գարու դրութիւն է, կը բնի ինչու լու Յուզուորքը. (Հման: Zapiski).

)XI, 29, 30) c'è una variante (*πέμψα μεν ἀποστεῖλαι*) che non so dire se incontri anche nei codici del N. T. o sia frutto di chi cita a memoria. Mosè poi, che v'aggiunge il durante la fame prede ta da Agabo, pensava ad "Αγάδος ἐσήμανεν διὰ τοῦ πνεύματος λιψὸν μεγάλων μὲλλειν ἔσεσθαι. E finalmente prima di abbandonare il Corenese, domanderei se Φερώνη¹ (II, 27) sia o no scritto in qualche buon esemplare Φερώνη, come vorebbe il greco Φερώνης¹. Addio.

Padova 24 Agosto 1894

Նեալ: Կավ թովսեպոս Յշ. Հարդին գրոց մէջ
ուր յաճախ յիշեց զինքն, Անհն է չէտի՞ն Հուշ-
ակայ, Ե. 3,4. — Անհն յագուռն Հուշակայ,
Ե. 6. 1. Կ'ըսէ նաև է մէջ դրոն որ է հանդեպ
պերեղուանն է նունակայ:

Φωρθοց απωλεψίαց զրբէն առնուած պատ-
մութեան մէջ (ԺԱ. 29, 30) տարրերութիւն
մը կայ առ Նեստերայ (թէպար փոխանակ ձու-
տութիւն), և չեմ գիտեր թէ գտնուի՞ արդեաք
ի դրազդիր նոր կոտակարանաց, թէ լոյ իշլո-
զու թեամբ մէջ բերուած վկայութիւն մէջ՝ իսկ
Մովսէս որ կը յաւելու ի առջև որ առնորոշուած
Աքուսո, կ' ակնարկէ «Աքուսո նշանակուաց
Հոգուն ոսէ առ ան լինել, Գործ. Առք. ԺԱ. 28:
Վերապէս Հարցմաննք մալ ընեմ մինչ չե-
թողեալ զ Խորենացի, թէ արդեաք Փետր (Բ.
27) ընարեւազոյն դրազդիր օրինակի մը մէջ
կը գտնուի՞ Փետրէ գործած, որպէս կը պա-
հանմէ յօւնականն Փերարիչ³. Ոյ եղիք»:

Պատուա 24 օգոստի 1894.

* Սրամիտ հայագիտիս Ցամաքի ծնովը զրած դիւ տղողութիւնն ուղղեալ էր առ չ. թ. Ասրագիսեամ, որոյ և համապօտ պատասխանին կր դմենք ի ծա- ծիցութեամս;

Յարգելի բարեկամ,

Համութեամբ կարդացի այնքան համեստու թեամբ Զեր առ իս ուղած սրամիս և լորջ զիւ սողութիւնը, Մ. Խորենաց Բ. զրոց Ն. գլխոյն մէջ եղած մէկ տեղով վրայ, ուր Արքարու կիոչ չեղիմէի մասիմ Յովիսառով վկասութիւնը մէջ կը քերպի: Դուք Զեր զրութեամ մէջ ուզած էք աշպացուցանել, թէ այս տեղին ուղղակի նւերիու սէի առմուսած է, ըմբակառակին, իմացէս ակմերն կը ցուցմէք մեզ երկու հեղիմակաց համեմատութեամբ: Ուրեմն Յովիսառու ամունը վիճակաւ զրյաց յետո ներմուծուած է, և շարումակուած Մովիսին բոլոր զրյաց պարագաներու մէջ. ապա ուրեմն տպագրողաց պարսկը է փութայ և ուղղել զայ:

Ուրախ եմ, որ Ուկանութիւն Ն. Թումանակոյի եղ քեմմ մէջ տեղ սփռած երկրացութեամ սերմերը՝ դուք պատր իբրև հասաւացած պատվեր մեզ.

Կ'ըմծայէք: Զեր պահանջանձ փոփոխութիւնն ևս
պէտք է, որ ոչ կամ շուտ կասարուի, - վասն զի
գլուութեան ըլդուածով պահանջն ալ այդ է, -
եթէ ամեր Բակաւակի փաստոր և չումենայիկիք ի
միջն, որովզ տակավին կը ոստակառեա. զինք՝
աճապարամօք աղպահի մի քայլ առնելու: Օրի-
նակով բացառութեան բահանին:

Դուք Խորենաց թ. Ա. Եօ. զիսման Հեղինէի վերաբերեալ ամբողջ տեղին առանց բացառութեան ծովերփոխ կ'ըջեայէք. մեք ըմբակառակի Յովհանոսէ ևս իմէ իմէ առուուած կը տեսնեմք Քօն: Առ այս կը Քրափենմի Զեր խորին ուշաբդութիւնը նախ հետանեալ կ'էտին վրայ, որ ըստ մեզ ամերկպայինէ, ապիթինէ, Նորեննացին՝ իւր ասկուական ողով շատ ամեամ մէկէթ աւելի Անդիմակութիւններ յառաջ կը բերէ մի և մոյն Թիւթի վրայ և մի և մոյն զվարակ ապարաններով: Բ. Այսպիսի յառաջերութեանց մէջ՝ նա ըմբամրապէս նախկին, կամ լաւ ևս իւր սիրած հեղինակի ամուսն միայն յամուամէ կը յիշառապէ, որում միւսներն ևս, — յորոց իմք օգուուած է, — կը Քամանացինի: Արդ այս բամիս կը այսինքն ուրիշ բազմաթիւ օրինակներ ցոյց տա

4. Anche per questo i codici di san Lazzaro devono essere tutti di un colore. Ma colore buono?

Սորա պատմութեամ մէջ, բայց մենք բաւակամ կը Բամարիմք հօս առաջի առմել Ձեզ Ա. և Բ. գորոց միս ջրս տեղիրն ես, յորս վկայ կը կոչէ դարձեալ զեղուսեպս, բայց մենք Ն.սերիփուտէ ե-դասէ փոխառութիւններ ես կը գոթեմք առընթեր:

Ցիրակի Ա. գրոց Դ. զիմումը Ազմամայ ծննդյանց
ամուսաթեր կարգելով միմին ցեղառվա, կը յարէ
պատպէս. « Ե որո՞ւ երիտան յոբանաբերո՞ւն իւնանց ընդ-
դէմ երիտան հանդեպ յենց, որպէս ասէ Յովսեապու,
թէպէտ և ուրմ ամեայտ » : Գծուած սողերու Թը-
շամակութիւնը դորք կը գտնէք Պարդամայ (Պատմ.
տպ. Վեմետկոյ 1862, էջ 6) քով լորվիմ: Եյո
տեղ Թահիապնաց տարեթիւներմ նաերինսի ժամ-
մամակազրութեան համաձայն եղած եթ. սա-
կային ներկայա մասին եղած ակարպութիւնը
կը պակի առ Կեսարաց ցոյն. ուրեմն նետեւ-
թիւմը յացտի է:

Բ. գրոց Ժ. զիտում լրսէն աւելի հեղիմակներ կը յիշէն Եղեսիո դիւամին և այլ իրաց մասին, յորում էին զործ Արքարու և թագաւորաց Հայոց, ըստ Աղքիկանոսի. և ապա կը յաւեռու. «որում վկայէ և Յովսենոս . . . և վկայ քեզ ի մօտոյ երաշխատորեսցէ Նեկշիաստէ զիրք Եւսերի Կեսարացոյ», ևսյմ ևսյմ: Դիտելու ենթ, որ «Ա. հագեմերգութեամմ յերերասամմերորդը թուիթ», պայմիմ է Ա. գրոց ԺԴ. զիտում մէջ, որ կը պակսի ըստ հայ. Իին և նոր թարգմանութեամց, — « Ժ. զիտում մէջ ալ միայն Արքարու և Եղեսիո դիւամին յշշատակութիւն կայ, և ոչ եթէ « զկիմ Արքարու միմէն ցերուանդ » Եղած հայ թագաւորաց, ինչպէս կ'ըսէ Նորենացի: Այս վերջին բացատրութիւնն թէն Եւսերու յիշելէն վերջ գծուած. է, բայց մեծապէս կը պայմիմ, եթէ Եւսերիտէն առմուած համարինք զայտ. պէտք է կամիապէս յիշուած Արքիկանոտին վերաբերել, և կամ Յովսենոսի (Յամի. Խ. 2, ԺՀ. 8-9, և Յաղաց մարտիմ, Պ. 16) զրումներում: Եւս Ասորիկ Ա. պ. Ե:

Բ. գլ. ԾԵ. յիշելով Միհրդաստաց զեղամահի լինելը, Արփատարուրովի և Հիւրկամավի արարուածներուո թենու կը կոչէ Վկաց զթովսեպուն իւրական Աւագանունի կամ Ասպրիսամիր մակագրուած ճառությունը: Կերչի երկու անձանց պատմութեամբ մասին համաձայն կը գտնեմք Նորեանցուց աւանդութեամբ ըստ իսկ նեսերից առաջ կատարված առաջարկութեամբ: Ա. 194, ըստ վեճեսկեամ տպագրութեամ: Իսկ Միհրդաստաց Պիդասոսի

ჩი ծերպվ թիւմաւրուած լիթելու բառ մ'ա մ-
գամ լվաս Կեսարացւյթ քով: Ուրեմն այս տեղ-
ւոյ, - սցմագէս և Արքատարուղոսի, Պամպէսի և
Հիրկամոսի մասիմ, - իրաւումք ումէք Մովսէս՝
զթովսեպս յիշել իբրև Զախիմի աղջիգ. վասն
զի Եւսիրփու իթրմին կ'ըստ (Եկեղ. Պատմ. Ա. 5).
« Ումիս դու վկաս ապսոցի արժամի հաւատարփիմ
զթովսեպս՝ որ ցուցամէ : »

Հովսկ ուղարման Խորեմացի Բ. Գրոց հ. գլխում
անցողաքար պատմելով Արգարու և Հերովդէսի
իրարութեան ուղացած գայութիւմը, վերջնուն միւն
աւագութիւմն և Քրիստոփ դէմ յարուցած հայա-
ծամբը, դպրօճեալ վկաց կը կոչչ զօպկմեալու, չմա-
յիլով, որ իր պատմածները քան մեծի մասին ա-
ւելի սերտ աղերս ուղին եւսերիոսի նկեղ. պատ.
Ա. գրոց է. գլխու աւամբակիմ մեա: Բայց այս
տեղ ևս ի՞նչպէս մեղադրներ զՄովսէս, երբ Կե-
սարացի պատմազիրն իթեմին ամմիշապէս յի-
շեալ տեղուու կ'ըսէ. « Քի ի նաւա պատութեանց
նոցա զմդարձակապէս ասացեալ է Յակովոս ի
պատմութիւմս ամու գոր գրեաց »:

Արդ՝ Խորենացոյ այս ըստ տեղիքը՝ որք Մոյթ-
պէս Սիհազետաց պատմութեամ կը Վերաբերիմ, և
և որոյ մասին Յովկնասոյ Մալիկին և Նոխագոյն
աղքիւր կը Բամդիսամայ Մոյթ խակ Եւսեբիոսի,
քառակամ կը պարզե՞մ, ըստ մեզ, Իթագերդոց
տեղոյն, այս է թ. գրոց Լե. զիսու Կանոնած
Բամգոյցը: Բայց Վայրիկամ մի Հմորիցեք մեզ՝
Եւսեբիայ Եկեղ. Պատմ. թ. գրոց ԺԱ. զիսու Վեր-
ջին երկու տողերը մէջ թբրէլ ասա՛ (ըստ հայ. Իթի
թարգմանութեամ Մալիսեաց) Մոյթ գրոց ԺԲ. զալ-
խում Աետ Կամիւրշ մի Կապելու և Զեր ընկերակ-
ցութեամցը Խորենացոյ Ա. պ. Լե. աւամդածին
ամօթելու համար:

« Եթու այնորիկ (ասմինք է զգիատամա Թօդէռ
սի, կամ Թևուասի) վասի տոփյա այնորիկ որ եղա
յամ եղուեա՝ յէլ-տա-կ այսպէս։ զի ի մմա
հեղիիէ տիկիիմ զիաց ցորեան յեզիապոսէ բա-
զում ուսկոյ, և բաշխեաց ամենային որ միանգամ
կառաւեալ էին ամեն »։ և ասի՛ :

Ննրուի մեզ հարցըթել. ո՞լ է այդ ամամում հետո զիմակու, որ կը լիշասակէ նորդոս կապեր ժամանակ յերուսաղէմ համգվասիտ տովեր: Թերևս գրիչը Գործոց Առաջեւը: Ոչ քամաւ. կամ զի ասակէց՝ յասոյ ուրեմն, այս է ժբ. զիլում, վկայութիւմ մէջ կը թերէ ծամերիոս: Բ. Այս տեղ կը յարէ դարձեայ ծևերիոս, թէ «Զ առողին ինչ»

այսր Հեղինեա՝ զոր մեզ ձեւառակեց այս օրինակագիր (ըստ մոր Թարգմանութեամ, պատրահէքը) կամ շլիֆիմ ։ և կ Աւագ Գործոց մէջ չեղիմէ թասու ուրեք յիշուած չէ։ Ուստի մա իմքն Յուշեպոս, զոր յամուամէ կը յիշէ Եւսեպի՛ ժԱ. զվում, ըսելով։ « Դիցուք զոր իմէ գրեաց Ցովսեպոս վասմ նորա. զի պատմէ պայպէս »։ Ուրեմն ամէկ կը տեսմովի յայտնապէս, թէ Եւսեպիս իմքթիմ չէ. զիթէի և նրուսաղէմի տովու մասին աւանդածը՝ Ցովսեպոսէ առած է, և Կորենացիմ այս բանս զիտալով, կը թողու գեւսերի՛ և զեռվածպոս կը յիշատապէ։ Բաց աստի՛ Մովսիփ ապդ զվում կամ բամեր, որոք ուղղակի Ցովսեպոսէ առածուած եօ. վասմ զի Եւսեպիսի բով կամ բոլոր վիմ կը պակսիմ, և կամ կը տարեքիմ։ և ասոթը եօ, ըստ մեզ, Սամասորկոյ, — որ մոյդ է ըթէ Իշուակէմի Ցովսեպոփ, — պատերազմէ Եղեսաւոց դէմ, Արգարու զաւակմերութ սրէ ամցնելին, առ չեղիմէ քարերաբ գտնուիմ։ այսպէս մաև չեղիմէի փափազամօք յերուսաղէմ երթալուն, և ամոր շիրսիմ՝ Երուսաղէմի բարձր ու նշանակուած մի թիմերու նորեացուց ։ չանեցէք համեմատել Խորենացուց Բ. զորց Լ. զովկս ամբողջ Ցովսեպոփ Հանիստուն-Եւսուն. և. զորց Բ. զվում աւանդածներուն հետ (Opera, ed. Amst. 1726, հտ. Ա. էջ 957—960), և հետևութիւնս նիշտ պիտի գտնէք։

Այսուբան, կամ Բայկոն ամումը, թող զԶեզ

այնակի չինուացմէ Մովսիսէմ . որովհետև այդ պարզապէս մակամութ մ'էք, զոր Աքէտր՝ Մունաւ, կամ Մատովեամ յետ դարձիմ ի քրիստութիւնիմ ակսա գործածել, — իմազէս կը ծածուցամէ Ցովսեպոս յիշեալ զվում, — իւր որդին և նոյմակս գործածեց. Սանատորկոյ համար կ'ըսէ Մովսէս, թէ բուերորդի էք Արգարու. Ցովսեպոս ևս նոյմը կը հաստատէ, երբ կ'աւէ, թէ չեղիմէ՝ ուր էր և միամագամայ կիմ Արգարու, կամ Մունորագիր։ Խորենացիմ զՄամատորկ յաջորդել կու տայ Արգարու, և կը ցուցէ զմա քարերաբ առ չեղիմէ. նոյմը կը Արգարազէ Ցովսեպոս յամձիմ Խասասայ։ Այսպէս մաև Արգէի, կամ Խոյրագործութեան պատմութեամ մէջ կայ Երկուստիք համաձայնութիւնմ։

Փերուէ և Ես-ուքէնո ամուածց խմիլը կարող է պարզի Ձեզ. Միաբամ Մ'կր. Տէքր — Գալտսեամ, որ քսանի չափ Խորենացուց զըսազրաց դասաւորութիւն մ'ըրած է։ Սամահմի օրինակը՝ զոր յիշած էք, ժէ. դարում զրուած իմելով, իմձ համար մեծ Մշամակութիւն մի չպահի ումեմատ, եթէ Եւսեպոս ևս թօն զրուած իմէք։ Ուրեմն Խորենացուց Բ. Լ. զվում Ցովսեպոս ամումը՝ վրիպականակողաց սպրուած չէ բոլոր զըսազրաց մէջ, և ոչ իսկ Եւսեպիսումն ամոր տեղ դիւրաւ փոխանակելի, մեր կարծիքով։ Առ այժմ պայտափ, բարգակի Բարեկամ։ Տեսմենք, թէ ուրիշներ իմէ կը խորհիմ։ Ողջ լիր։

